

**“... QUAM INTIME MEDULLAE ANIMI MEI SUSPIRABANT TIBI”:
DE SPIRITUALITEIT VAN AUGUSTINUS’ “VERBORGEN JAREN”
TOT AAN DE BEKERING IN 386**

*Johannes (Hans) van Oort*¹

Utrecht, Nijmegen & Department of Church History and Church Law,
University of Pretoria, South Africa¹

Abstract

In popular works, and even in handbooks of (church) history, it is often assumed that Augustine was converted from paganism to Christianity. This perception is incorrect. Augustine (354-430) was a North African by birth. In all likelihood his mother Monnica was of Berber extraction, i.e. she originated from the indigenous black Berbers. She became a Catholic Christian (though with some touch of the Donatist Christianity prevalent in Augustine’s inland home town Thagaste). Augustine’s father Patricius was a conservative heathen and only baptised a Catholic when Augustine was sixteen. Young Augustine thus grew up in a religiously very diverse environment. His school education in Thagaste and nearby Madauros strengthened the pagan element. During his student years in Carthage Augustine became a member of the Gnostic-Christian Church of Mani (216-276), the prophet from Babylon who established a new Church which expanded from present day Iraq until the Atlantic and the Pacific. More than ten years Augustine was a member of the New Age-movement of his time. After a long and intense spiritual journey came, in 386, his final conversion to Catholic (= orthodox) Christianity. The article aims to indicate that - both thetically and antithetically - *all* previous spiritual factors had a lasting influence on the spirituality of the future *doctor gratiae*. During *all* these periods he sighed for true knowledge of God: “how in my inmost being the very marrow of my soul did pant after You!” (*Conf.* III,6,10).

---

¹ Guest Researcher at the Department of Church History and Church Law, University of Pretoria, South Africa.

1 INTRODUCTIE: AUGUSTINUS' “VERBORGEN JAREN”

Vaak kennen we iemand pas echt, wanneer we weten van haar of zijn voorgeschiedenis. Niet in de laatste plaats geldt dit voor Augustinus. Allereerst via de *Confessiones*, maar ook door vele persoonlijke getuigenissen in zijn andere geschriften, zijn brieven en soms ook zijn preken is deze mens op de grens van Oudheid en Middeleeuwen² ons bijzonder bekend. Uniek is vaak wat hij aan details over zijn ontwikkeling meedeelt. Niemand anders uit het verre verleden komt ons zó nabij.

Tenminste, dat denken en menen wij dikwijls. Wij kennen immers allen zijn *Confessiones* ofwel *Belijdenissen*?³ In eerste instantie lijkt Augustinus hier en ook in andere geschriften veel van zijn ontwikkelingsgang, zijn zoektocht, afdwalingen en thuiskomst te melden. Die indruk is op zich juist, maar tegelijk blijkt ze verregaand een suggestieve illusie. De bisschop en toekomstige kerkvader vertelt inderdaad overvloedig over zijn verleden, maar bij nader toezien houdt hij ook veel achter. Of liever gezegd: hij meldt wel veel van zijn voorgeschiedenis, maar plaatst haar in de *Belijdenissen* in een dergelijk retorisch en daarmee suggestief kader dat haar werkelijke betekenis zijn lezers vaak ontgaat. En tegelijk is hij over vele zaken niet of juist opvallend weinig mededeelzaam. De bekende kerkhistoricus William Freund heeft terecht gesproken van Augustinus' “hidden years”.⁴

Ook wie de spiritualiteit van de kerkvader wil verstaan, moeten speuren naar haar achtergrond. Voor een belangrijk deel is deze slechts toegankelijk via analyse van deze “hidden years”. Eerst wanneer we deze “verborgen jaren” van Augustinus beter kennen, wordt zijn latere ontwikkeling en speciaal de ervaring die we gewoonlijk aanduiden als zijn “beking”⁵ voor ons beter verstaanbaar. In dit kader bedoel ik met de “verborgen jaren” in bredere zin die periode, waarover hij slechts in retrospectie en met een zekere terughoudendheid spreekt. Speciaal geldt dit zijn grotendeels onbekende jaren als manicheeër (ca. 373-385), maar onderzoek van de voorafgaande tijd als kind en jongeman is eveneens van waarde.

Deze bijdrage gaat allereerst in op Augustinus' vroege jeugdijaren. De vraag rijst in hoeverre zij op zijn latere spiritualiteit van invloed zijn geweest. Daarna komt de manichese periode aan de orde. Juist dit tijdperk – veel langer en intensiever dan velen voor waar hebben

gehouden, en in het moderne onderzoek grotendeels onbekend- verdient bijzondere aandacht. De tweeledige zoektocht wordt besloten met enkele conclusies.

2 DE JEUGDJAREN

De *Confessiones* wekken de indruk veel van Augustinus' jeugd jaren te melden. Voor een groot deel is dit ook juist. Geen persoon uit de Oudheid is zo gedetailleerd over zijn jeugd als Augustinus. Voor een belangrijk deel zijn deze gegevens autobiografisch. In zijn befaamde studie *Geschiede der Autobiographie* heeft Georg Misch hem met recht getekend als een belangrijk grondlegger van het genre.⁶

Toch is niet alles wat Augustinus meedeelt een exacte beschrijving van zijn eigen leven. Wat hij meldt over zijn jaren als baby heeft hij – zoals hij zelf ook zegt - niet uit eigen herinnering opgediept.⁷ Hij heeft dit van horen zeggen, van observatie van zuigelingen, en wellicht zal hij veel hebben gadeslagen bij zijn enige en geliefde zoon Adeodatus en dit vervolgens in zijn eigen levensverhaal hebben ingevlochten.⁸ En overduidelijk horen wij de bisschop en theoloog die Augustinus rond 400 geworden is, wanneer hij aan de beschrijving van zijn jongste jaren (in brede zin aangeduid als de *infantia*, de periode waarin men nog “niet-sprekend” is) een beschouwing over de zonden van zijn kindsheid vastknoopt.⁹

Maar Augustinus beschrijft niet alles en niet elk facet verkrijgt daarom in zijn theologische biografie een dergelijk waardeoordeel. Wat hij in zijn jeugd jaren¹⁰ deed en – volgens later inzicht - misdeed, dienen wij voor een aanzienlijk deel op te diepen uit andere bronnen.

Relatief veel zegt Augustinus in de *Confessiones* over zijn *pueritia*.¹¹ Die tijd als knaap (*puer*) heeft hij voor een aanmerkelijk deel doorgebracht op school. Wat leerde hij hier en wat zal dit voor zijn geestelijke ontwikkeling hebben betekend? De *Confessiones* lichten een tipje van de sluier op. Hij leert er lezen, schrijven, rekenen; daarnaast de eerste beginselen van de Latijnse en Griekse taal.

Zonder enige reserve waardeert de latere Augustinus dit onderwijs positief. Maar als jonge knaap is hij al slecht te spreken over de onderwijskundige aanpak en Augustinus de bisschop - die tevens een groot pedagoog is - reflecteert er uitvoerig over.

Het werk van “de eerste meesters” (*primi magistri*) beoordeelt hij uiteindelijk negatief. En niet positiever is de mening die hij vervolgens geeft over de *grammatici*, de docenten van het middelbare onderwijs, degenen die hij met een zekere ironie aanduidt als “de getabberde leraren” (*paenulati magistri*). Hoewel hij als jongen van hun onderwijs in de Latijnse taal geniet, hekelt hij hun methode om hem de Griekse taal te leren. Dat doen zij immers door hem een Griekse auteur te laten lezen en de tekst uit het hoofd te laten leren. Maar dat gebeurt onder dreiging van straffen. Augustinus keurt dat scherp af. En vooral scherp afkeurend is hij over de inhoud van deze Griekse literatuur. In dit verband noemt hij met name het onzedelijke karakter van de verhalen van Vergilius en Homerus.¹² Zij kunnen weliswaar het jeugdig gemoed trekken, maar niet tot voorbeeld strekken:

Zie (...) hoe de kinderen der mensen de regels van de letters en de lettergrepen (...) nauwkeurig in acht nemen. Maar de van U ontvangen altijd geldende regels van hun eeuwig heil veronachtzamen zij.¹³

Zowel over de methode als over inhoud van het onderwijs dat hij als kind krijgt is Augustinus dus bijzonder kritisch. In feite is het niet aangepast aan de geest van een kind. Bovendien meldt Augustinus al vrij spoedig in de beschrijving van zijn jeugdijaren:

Als knaap had ik reeds gehoord van het eeuwige leven, ons toegezegd door de nederigheid van onze Here God die afdaalde naar onze hoogmoed, en ik werd reeds getekend met het teken van Zijn kruis en al gewijd met Zijn zout vanaf de schoot van mijn moeder.¹⁴

Kruisteken en zout duiden erop dat de jonge Augustinus al heel vroeg als “catechumeen” in de kerk is opgenomen.¹⁵ Maar die verzegeling met het kruis en die conservering door het zout van Gods verbond zijn voor niemand in zijn omgeving – ook niet voor zijn christelijke moeder Monnica¹⁶ – een signaal dat deze jonge mens voor elke “pagane” ofwel “heidense” smet behoed moet worden.

Bijna het tegendeel is het geval: ook in de nieuwe christelijke tijden is voor ieder het onderwijs zoals het altijd geweest is, dat wil zeggen: geschoeid op *heidense* leest.¹⁷ Onder de antieke christenen wordt

Augustinus de eerste die in zijn geschrift *De doctrina christiana* komt met een radicaal nieuw, want christelijk doordacht onderwijsprogramma. Maar noch hij, noch een van zijn kerkelijke voorgangers of tijdgenoten doorloopt zelf die *schola christiana*.

De jonge Augustinus zelf volgt een volkomen seculier onderwijsprogramma. “Wereldlijk” of “openbaar” is echter ook in zijn tijd zeker niet hetzelfde als ‘neutraal’. Het onderwijs voor alle kinderen en jongeren is in die tijd geheel doordrongen van de verhalen over de goden. Met hun “taal” en “verhaal” komt hun “moraal”. En óók hun “theologie”. Wellicht dat iets hiervan doorschemert in de opmerking in de *Confessiones*:

Wij ontmoetten mensen die U aanriepen en wij leerden van hen over U te denken, voorzover wij (mensen) daartoe in staat waren, als een groot Wezen dat, hoewel niet zichtbaar voor onze zintuigen, ons kan horen en helpen.¹⁸

Deze notitie is voor de ontwikkeling van ontwikkeling van de spiritualiteit van Augustinus van belang. Ze kan nader worden verduidelijkt met een vrij onbekend stuk uit Augustinus’ latere geschriften. Rond 390 krijgt hij een brief van een zekere Maximus, grammaticus te Madauros.¹⁹ Madauros of Madaura – het tegenwoordige Mdaourouch dat als een ongerept openluchtmuseum ligt in de binnenlanden van Algerije²⁰ – is de plaats waar Augustinus zijn middelbare schooltijd doorbrengt. De toonzetting van deze brief duidt wederzijdse bekendheid aan en men mag aannemen dat hier een oude leermeester spreekt tot zijn vroegere leerling die nu als overtuigd christen naar zijn geboortestreek is teruggekeerd. Maximus klaagt in zijn brief dat Augustinus zich van zijn leer heeft afgewend. Wat die leer inhoudt, zet hij in enkele karakteristieke zinnen uiteen. Grammaticus Maximus is geen simpele polytheïst, hij neemt ook de godenmythen niet voor waar aan,²¹ maar hij gelooft wel dat er één hoogste God is (*unum esse deum summum*):

Zijn krachten, die door het ganse heelal verstrooid zijn, roepen wij aan onder vele namen, omdat wij allen immers Zijn eigenlijke naam niet kennen.²²

Allicht is deze min of meer platonistische opvatting van God ook de jonge Augustinus ingeprent. Zij komt eveneens voor bij de beroemde Apuleius van Madauros. Mogelijk was Apuleius een van degenen die al op

“... quam intime medullae animi mei suspirabant tibi”: De spiritualiteit ...

Maximus' lesprogramma heeft gestaan en in ieder geval heeft zijn leerling Augustinus hem zeer goed gekend.²³ Uit Apuleius' *De deo Socratis* citeert bisschop Augustinus vele jaren later deze kenmerkende gedachte:

Wat de allerhoogste God betreft, de Schepper van alles, degene die wij de ware God noemen: Apuleius verzekert dat Hij volgens Plato's leer de Enige is, die vanwege de armoede van de menselijke taal met geen woorden ook maar bij benadering kan worden beschreven. Zelfs voor de wijzen zou, nadat zij zich door de kracht van hun geest zoveel mogelijk van het lichaam hebben losgemaakt, een begrijpen van deze God amper mogelijk zijn: slechts af en toe zou het, als een snelle flits van wit licht in een diepe duisternis, even voor hen schitteren.²⁴

Wordt in de *Confessiones* slechts aanduidenderwijs een tipje opgelicht van de sluier die hangt rond Augustinus' eerste religieuze oriëntatie en daarmee rond zijn wordende spiritualiteit, de zojuist geciteerde teksten vertellen al meer. Naast de godsdienstige vorming thuis en naast een inleidend kerkelijk catechumenaat (waarover wij echter vrijwel niets weten), is er vooral de “theologie” van de staat. Deze dringt via het “openbare” onderwijs gemakkelijk het jonge gemoed binnen.

De kern van deze “theologie” is klaarblijkelijk een henotheïstisch gods-begrip: er is maar één God en deze Ene wordt tevens als de Verhevene aangeduid. Het bestaan van die verre en verheven God licht zo nu en dan voor ons op. Ook wordt van God gezegd dat Hij is zonder begin (*sine initio*) en zonder natuurlijk nageslacht (*sine prole naturae*). Hij is de grote en luisterrijke Vader (*pater magnus atque magnificus*).²⁵ En hoewel de godenmythen door een “verlicht” grammaticus als Maximus niet als letterlijke waar worden beschouwd, erkent deze leraar volgens het slot van zijn appellerende brief aan Augustinus wél het bestaan van de goden als bemiddelende krachten:

Mogen de goden u behoeden, door wie wij allen, wij die sterfelijke mensen zijn op aarde, weliswaar op duizendvoudige wijze maar toch in harmonie Hem vereren en aanbidden die hun en onze gemeenschappelijke Vader is.²⁶

Naast de theologie van de staat is er voor Augustinus de theologie van de straat. Door haar alomtegenwoordigheid, zo mag men aannemen, beïnvloedt deze hem nog meer. Juist van Madauros weten wij dat de oude godencultus er manifest aanwezig bleef.²⁷ Kerkelijke bronnen geven aan dat de stad rond het midden van de vierde eeuw weliswaar een christelijk bisschop had en dus ook een (waarschijnlijk kleine) christelijke gemeente,²⁸ maar het pagane element bleef er overheersend.

In zijn antwoord aan Maximus meldt Augustinus de verering van Abaddir,²⁹ een van oorsprong Foenicische godheid wiens naam “de almachtige Vader” betekent. Hij is dezelfde die in inscripties voorkomt als Baal Addir of Baldir en is waarschijnlijk identiek met de Baal Hammon van de oude Carthagers; in het Latijnse pantheon wordt hij meestal met de naam Jupiter genoemd. Plastisch beschrijft Augustinus verder in zijn brief aan Maximus hoe op het forum de belangrijkste goden hun standbeelden hebben en hoe tijdens de Bacchanalia de leden van de stadsraad (de *decuriones*) en ook andere hoogwaardigheidsbekleders (*primates*) zich overgeven aan allerlei buitensporigheden.³⁰

Zeker in de jaren van zijn schooltijd aldaar zullen de feesten ongeremd en met de nodige *pompa* zijn gevierd. Bekend is immers dat Albinus, stadhouder van Numidia van 364-367, in de nasleep van de religieuze revolutie veroorzaakt door keizer Julianus (361-363), de oude godencultus en de ermee samenhangende gebruiken in zijn provincie krachtig heeft bevorderd.

Men kan zich trouwens afvragen of Augustinus voor een sterke pagane beïnvloeding zijn vaderstad wel moest verlaten. Want ook Thagaste bleef zeer sterk vasthouden aan de verering van de oude goden.³¹ Hier is het bovendien zijn vader Patricius die bewust heiden blijft en tegelijk het ambt van *decurio* bekleedt. Ook hij oefent op Augustinus een belangrijke invloed uit en deze invloed is bewust tegengesteld aan die van zijn christelijke moeder Monnica.

Is het dus te Madauros het schoolonderwijs en de nog alom aanwezige godenverering die de zo ontvankelijke geest van Augustinus in een voortdurende tweestrijd moet hebben gebracht,³² diezelfde dualiteit is hem van zijn vroegste jeugd aan vertrouwd in de figuur van zijn heidense (hoewel in religieuze zaken vrij onverschillige)³³ vader en zijn katholieke moeder. Het is een dilemma dat in zijn zestiende levensjaar alleen nog maar

“... quam intime medullae animi mei suspirabant tibi”: De spiritualiteit ...

groter wordt. Naar bekend brengt de jonge adolescent dit jaar in ledigheid thuis door. Eerst de vrijgevigheid van de (dan nog heidense, maar later door Augustinus zelf tot het manicheïsme overgehaalde!) weldoener Romanianus, de rijke patroon van Thagaste en omgeving, opent de weg naar hogere studie te Carthago.

Een beschrijving van het religieuze en daarmee spirituele karakter van de hoofdstad van de Romeinse provincie Africa wordt beknopt en uiterst raak door Augustinus zelf als volgt gegeven:

Ik kwam te Carthago en alom rond mij raasde een ketel van liederlijke liefdes.³⁴

Klaarblijkelijk is de wereldstad Carthago in Augustinus' jeugdijaren geen andere dan het Carthago zoals dat de eeuwen door was geweest. Wanneer de vijftienjarige Augustinus er als student arriveert, is hij door onderwijs en eigen aanschouwing al een en ander gewend. Maar veel zal hem ook ontgaan zijn bij de grammatici van zijn middelbare schooltijd. Zij kenden immers slechts een esthetische moraal en letten niet op de ethische inhoud van hun leerstof. Urenlang konden zij zonder een woord van afkeuring de liefdesavonturen van Jupiter becommentariëren en geschokt waren zij alleen, wanneer iemand een taalfout maakte en *ominem* zei in plaats van *hominem*.³⁵ Wat Augustinus' prille gemoed voor een deel voorbijgegaan zal zijn, kwam evenwel te Carthago in volle sterkte op hem af.

Hoe de stad van zijn studententijd er heeft uitgezien, is allereerst uit de vele opmerkingen in de geschriften van Augustinus zelf af te leiden.³⁶ Carthago telt niet alleen christelijke kerken en kapellen, maar vooral tempels en heiligdommen voor de veelal van oorsprong Punische en nu onder Latijnse namen vereerde goden. Het theater is in zijn dagen nog zoals in de tijd toen Apuleius er een van zijn beroemde redevoeringen hield. Daarnaast zijn er in Augustinus' dagen een overdekt odeon, een amphitheater, een circus en bij voorbeeld een markthal (*forum*) met godenbeelden waar de studenten gewoon zijn rond te stappen.³⁷ De grote massa van Carthago is heidens gebleven. In overvloed zijn er in de stad tovenaars, waarzeggers zoals 'ingewandzieners' (*haruspices*) en vogelwichelaars (*augures*). Daarnaast wemelt het van astrologen ofwel *mathematici*. Dat dit alles Augustinus niet onberoerd laat, is op te maken uit het feit dat hij – wanneer hij zelf intussen leraar rhetorica in Carthago

is geworden – de beroemde tovenaer Albicerius raadpleegt.³⁸ Maar over de eraan voorafgaande studententijd bericht hij, dat hij toen al “niet ophield” de *mathematici* “ronduit” te raadplegen; hij weet ons daarbij te melden dat zij voor hun voorspelling geen offer brengen (zoals de *haruspices*) en evenmin bidden tot enige geest (*spiritus*).³⁹ Men kan uit deze passage concluderen, dat het raadplegen van astrologen voor hem zelfs *een gewoonte* is. Met overgave bestudeert hij bovendien *zelf* de boeken van de astrologen⁴⁰ en trekt hij *zelf* horoscopen.⁴¹

Nu hebben laatstgenoemde feiten strikt genomen betrekking op de tijd dat Augustinus in Carthago manicheeër geworden is. Er is evenwel geen enkele reden om aan te nemen dat de direct hieraan voorafgaande jaren van zijn studententijd anders zijn geweest. Carthago is door en door heidens en zuigt vrijwel iedereen mee. In zijn latere preken merkt Augustinus op, dat ten tijde van de publieke spelen de christenen van Carthago de kerken verlaten.⁴² De wagenrennen in de circus brengen *allen* in de stad in een staat van grote opwinding.⁴³ Ieder wordt door “de maalstroom van de Carthaagse zeden”⁴⁴ meegesleurd. Zo zullen ook de optochten voor de Grote Moeder, evenals de scandaleuze plechtigheden voor de hemelse Maagd, op de van oorsprong katholieke student grote indruk hebben gemaakt.⁴⁵

Met het bovenstaande is de hoofdlijn van Augustinus’ vroegste spirituele ontwikkeling getekend. Vanuit christelijk standpunt gezien geeft deze schets een weinig rooskleurig beeld. Zeker, er is in Augustinus’ jeugd-jaren enige christelijke oriëntatie en de *Confessiones* melden deze ook. Die christelijke oriëntatie dient echter gehoord en gewaardeerd te worden in de context van dit werk geschreven door de man die dan katholiek bisschop is. In de vorm van een gebed overdenkt hij zijn leven en zijn eerste doel is om protreptrisch op te wekken (*excitare!*) tot de lof van God.⁴⁶ In dat kader wordt aan de christelijke moeder een bijzondere plaats gegeven: achter Monnica schuilt de *ecclesia*.⁴⁷ Maar tussen de regels door is Augustinus ook kritisch: zijn ‘moeder naar het vlees’ is weliswaar “reeds uit het midden van Babylon gevlucht, maar ze ging in de overige delen van die stad langzamer”.⁴⁸ Tegelijk meldt hij zijn bezwaar: evenals haar man is Monnica te zeer (*nimis!*) bevangen door de *spes litterarum*: de hoop dat studie van de letteren haar zoon in deze wereld vooruit zal brengen.⁴⁹ Zelfs voor de vrome moeder Monnica gaat de wereldlijke loopbaan soms voorop.

3 DE JAREN ALS MANICHEEËR

Die studie van de letteren brengt de jonge Augustinus inderdaad verder, maar niet in de uiteindelijk door Monnica verhoopte richting. De vurige student Augustinus stuit bij zijn studie van de rhetorica plotseling op Cicero's *Hortensius*. De inhoud van dat geschrift, een protreptische oproep tot de *philosophia*, schokt hem in zijn diepste wezen. Hij grijpt hij (kennelijk voor het eerst!) naar de Schriften “om te zien hoe die waren”.⁵⁰ Spoedig daarna wordt hij manicheeër.

Elk van deze gebeurtenissen is een belangrijk moment op Augustinus' spirituele levensweg. Over Cicero's dialoog merken we op dat deze de student, die tot dan nogal losbandig heeft geleefd (hoewel niet zo erg als men vaak in populaire literatuur voor waar wil hebben),⁵¹ scherp eraan herinnert dat de ware schatten geestelijk zijn. Ook schrijft Cicero in de fragmenten die wij van de dialoog bezitten negatief over de geneugten van de zintuigen en over het lichaam in het algemeen.⁵² Mogelijk dat deze opvattingen voor Augustinus een min of meer blijvende betekenis hebben verkregen.⁵³ Maar meest opmerkelijk is, dat hij al bij de eerste lezing van Cicero's dialoog de naam van Christus mist. Vervolgens grijpt hij naar de bijbel, maar zijn poging om deze te lezen loopt uit op een enorme teleurstelling. Augustinus “valt” (*incidi*) dan onder de manicheeërs.

Om velerlei reden moeten wij aannemen dat de invloed van het katholieke christendom op de jeugdige Augustinus vrij minimaal is geweest. Wellicht was het in zijn tijd en omgeving slechts een marginale beweging. Het valt op dat tijdgenoten als Martianus Capella en Macrobius grote encyclopedische werken schrijven waarin van alles aan de orde komt, maar het bestaan van de kerk met geen woord wordt genoemd! In Romeins Africa zelf speelde alleen de donatistische beweging een rol van betekenis;⁵⁴ de katholieke kerk wordt pas een factor van belang wanneer Augustinus vanuit Milaan en Rome terug is in zijn Afrikaanse geboorteland. Samen met jonge collega-bisschoppen zoals Alypius, Fortunatus en Profuturus – allen voormalige manicheeërs! – gaat hij dan het toneel van Afrika's katholieke kerk beheersen. Niet onbegrijpelijk is, dat men aan donatistische kant hierin een soort manichese maffia ontwaart.⁵⁵

De meest invloedrijke spirituele macht van Augustinus' jeugdijaren wordt de gnostisch-christelijke religie van Mani. Zowel door de ontdekking van nieuwe manichese teksten alsook door een hernieuwde lezing van

Augustinus – die in niet minder dan drieëndertig van zijn geschriften, ofwel eenderde deel van zijn totale oeuvre, zich *expliciet* keert tegen zijn vroegere geloofsgenoten⁵⁶ – zien wij steeds meer het belang van deze periode in zijn geestelijke ontwikkeling.

In de *Confessiones* tekent Augustinus de overgang naar de kerk van Mani als een beslissende gebeurtenis. Nadat hij de manicheeërs in boek III van de *Confessiones* heeft geïntroduceerd, houdt hij in feite niet meer op om openlijk of in vele toespelingen in dit geschrift over hen te spreken. Duidelijk laat hij ook in zijn andere werken blijken, dat hij door hen tot hun kerk is overgehaald door hun aanspraak de “ware christenen” (*veri Christiani*)⁵⁷ te zijn. Bovendien beloven zij de oplossing van zijn grote levensvragen over de oorsprong van het kwaad en het bestaan van God.⁵⁸ Uiteindelijk pretenderen zij zelfs het juiste antwoord te kunnen geven op *alle* vragen betreffende het ontstaan van de wereld en van de mens, de loop van de sterren en de planeten, de geschiedenis, de moraal, de toekomst. Kortom: hun “holistische” leer omvat een kosmogonie, een kosmologie, astronomische en astrologische kennis, meteorologie, geologie, fysica, chemie, zoölogie, uiteraard een antropologie, een eigen eschatologie, en zo meer.⁵⁹ Geen wonder dat hun omvattende *gnosis* de weetgierige student volkomen imponeert. En bovenal: in het centrum van hun spiritualiteit staat de Christus.

Dit christelijke element, dat Augustinus zo pijnlijk heeft gemist bij Cicero, maakt op hem een beslissende indruk. Binnen “weinig dagen”⁶⁰ gaat hij over naar de kerk van Mani, die ook nog eens pretendeert als enige “de waarheid” (*ueritas*) te verkondigen. In een polemische context, maar vol unieke informatie luidt het in de *Confessiones*:

Dus kwam ik terecht bij mensen vol hoogmoedige waanzin, door en door vleselijk gezind en praatziek. In hun mond waren de strikken van de duivel: een vogellijm samengesteld uit een mengsel van de lettergrepen van Uw naam, en van de naam van de Here Jezus Christus, en van de Paracleet, onze Trooster, de Heilige Geest. Deze namen weken niet van hun mond. Maar het was niet meer dan klank en tonggedruis: hun hart was leeg aan waarheid. En ze zeiden maar: “waarheid” en nog eens “waarheid” en zij spraken veel over haar tot mij, maar in henzelf was zij nergens te vinden. Leugens daarentegen spraken zij, niet alleen over U die waarlijk de waarheid zijt,

“... quam intime medullae animi mei suspirabant tibi”: De spiritualiteit ...

maar ook over de elementen van deze wereld, Uw schepping. (...) O waarheid, waarheid, hoe innig bleef zelfs toen het binnenste van mijn ziel smachten naar U, terwijl zij toch voortdurend en op allerlei manier mij over U te horen gaven: met stem alleen en in vele enorme boeken. Dat waren de schotels waarin mij, die hongerde naar U, in plaats van U de zon en de maan werden opgediend, schone werken van U, maar toch Uw werken, niet U zelf, en zelfs niet Uw voornaamste werken. (...) En dan werden mij op die schotels ook nog schitterende fantasiebeelden voorgezet: daarbij vergeleken was het beter geweest onze zon hier lief te hebben, die althans voor onze ogen een werkelijkheid is, dan die onwaarheden waarbij de ziel bedrogen werd door de ogen. Maar toch, omdat ik meende dat U het was, at ik ...⁶¹

Augustinus geeft hier een terugblik en als katholiek bisschop schrijft hij nu zeer negatief over de manicheeërs. Maar ontdaan van alle polemiek en retrospectie geeft dit bericht de werkelijkheid van eertijds nauwkeurig weer.⁶²

Mani's volgelingen spreken trinitarisch (of wellicht beter: triadisch) over God als Vader, Zoon en Heilige Geest. Bij de ooit katholiek-christelijk opgevoede adolescent Augustinus roept dat herkenning op. Niet minder aansprekend is en blijft voor hem, dat in hun religie de (hemelse, eeuwige, docetische en de ware gnosis gevende) Christus in het middelpunt staat. Met name dat *christelijke* element van Mani's religie is steeds door Augustinus in al zijn beschrijvingen van het manicheïsme beklemtoond. Alle nieuwe ontdekkingen van manichese teksten bevestigen dat dit terecht is.

De kerkvader legt er eveneens voortdurend de nadruk op, dat Mani zich beschouwt als “apostel van Jezus Christus”. Zo luidt het nu ook in de *Keulse Mani-Codex*, waarin het begin van Mani's Evangelie wordt overgeleverd:

Ik, Mani, apostel van Jezus Christus, door de wil van God de Vader van de Waarheid.⁶³

Steeds duidelijker wordt dat de overgang van Augustinus tot de manicheeërs weliswaar diep-ingrijpend is geweest, maar *niet* de overstap

naar een of andere Perzische dualistische religie. Het manicheïsme, zo blijkt nu, is *zelf* in essentie een *christelijke* gnostiek. Mani's kerk, in de manichese bronnen *ekklèsia* of *ecclesia* genoemd, is een variant van het veelkleurige vroege christendom, de enige gnostische variant die is uitgegroeid tot een wereldwijde kerk.

In verregaand mate heeft Augustinus dat al geweten. Heel duidelijk wordt nu, waarom hij nergens bestrijdt dat óók de manicheeërs christenen zijn. Om zijn eigen identiteit tegenover deze (voor hem: valse) christenen te beklemtonen noemt hij zich steeds met nadruk een *katholiek* christen.⁶⁴

Juist ook in deze *secta*⁶⁵ staat Christus in het middelpunt. De manicheeërs beklemtonen Zijn centrale plaats in het kosmische bestel.⁶⁶ Christus is voor hen Degene die de mens verlicht en de ware kennis geeft. Zijn *gnosis*-zo luidt het in een vrij recent in Egypte gevonden gebed van de manicheeërs - bevrijdt van de banden van de vergankelijkheid en de dood:

Ik aanbid en verheerlijk de Zoon der Grootheid,
de verlichtende Geest, Koning Christus
die uit de verre aeonen gekomen is in de bovenwereld
en vandaar tot deze lagere wereld.

En onverhuld heeft Hij verkondigd zijn Wijsheid
en Zijn onuitsprekelijke geheimenissen aan de mensen op
aarde
en de weg der waarheid heeft Hij geopenbaard aan de gehele
wereld;
en Hij heeft [deze weg] verklaard in alle talen.

En Hij heeft gescheiden de waarheid van de leugen
en het licht van de duisternis
en het goede van het kwade
en de rechtvaardigen van de goddelozen.

Door U is alle genade bekend geworden aan de wereld;
en leven en waarheid wordt aan elk volk verkondigd in alle
talen.

En Hij [= de Christus] is voor de levende zielen geworden de Verlosser uit de dwang van de vijandige banden.⁶⁷

Vanuit vele andere teksten, zoals bij voorbeeld de psalmen die Augustinus evenals andere manichese teksten in Latijnse vertaling kent,⁶⁸ is deze bijzondere plaats van Christus te illustreren. Het manichese *Psalmboek*, waarvan wij tot nu toe de Koptische versie hebben die kort voor 1930 gevonden is in Egypte, bevat aparte rubrieken met “Psalmen gericht tot Jezus” en “Psalmen gericht tot Christus” en ook in de andere afdelingen van deze verzameling hymnen wordt voortdurend de lof van Christus bezongen.⁶⁹ Eenzelfde centrale plaats heeft de Christus in de overige manichese geschriften, zoals in de meer dogmatisch getinte *Kephalaia*, een collectie “hoofdzaken” of “hoofdstukken” die eveneens in het Koptisch in Egypte is ontdekt en teruggaat op Mani zelf.⁷⁰

Grondig heeft Augustinus van de christologie van de manicheeërs geweten. Hij meldt dat Christus voor hen de Leermeester is (vergelijk Mt. 23:8) die het innerlijk verlicht en ware kennis geeft.⁷¹ Christus' missie is het om de mensen te onderwijzen en door Zijn *gnosis* het ware leven te geven: Hij redt wie Hij wil op grond van Zijn vrije verkiezing.⁷² Christus is de weg die leidt tot God, de waarheid die Hem openbaart, de deur die toegang geeft tot het rijk van God.⁷³ Het is deze Christus die al aan Adam de *gnosis* bracht.⁷⁴ Christus is zelfs, als een soort Middelaar bij de schepping, zo oud is als de wereld.⁷⁵ Christus is dezelfde als de Oermens, de *virtus* of goddelijke Hypostase die volgens de manichese mythe wordt overweldigd door de krachten van de duisternis en Wiens ziel in de materie achterblijft. Overal in de kosmos lijdt daarom *Jesus patibilis*.⁷⁶ in de bomen en in de beesten, in de planten en in de planeten, kortom in elke levende ziel die gevangen is in de materie.⁷⁷ Van deze Christus, “de Kracht van God en de Wijsheid van God” (1 Kor. 1:24), resideert de *virtus* in de zon en Zijn *sapientia* in de maan.⁷⁸

Enkele opvattingen die behoren tot de manichese christologie zijn hiermee gemeld. Augustinus heeft ze alle gekend en geloofd. Moeite heeft hij aanvankelijk, zo zegt hij min of meer versluiert in de zojuist apart weergegeven passage uit de *Confessiones*, met de mythologie. Maar ook hiervan geldt uiteindelijk: “*manducabam: ik at*”.⁷⁹

De leringen van Mani en diens volgelingen zijn voor Augustinus zeker geen vluchtig spiritueel zijspoor geweest.⁸⁰ De *Confessiones* vertellen

duidelijk dat hij een fervent aanhanger van Mani's gnostische wereldbeschouwing werd. Kort na zijn eigen overgang tot de kerk van de manicheeërs wordt hij leraar grammatica te Thagaste. Daar heeft hij in ieder geval een vriend, die spoedig daarna onverwacht sterft, tot deze gnostische spiritualiteit overgehaald.⁸¹ In de volgende ruim acht jaren als docent rhetorica te Carthago haalt hij nog vele anderen over.⁸² Wanneer Augustinus later schrijft als katholiek bisschop geeft hij van zijn spirituele dwaling als jarenlange gnosticus een bewust vertekend beeld. Maar het is wel de karikatuur van een ingewijde.

Uit de *Confessiones*, uit diverse andere geschriften, en speciaal uit het openbare debat dat hij als pas gewijde presbyter van de katholieken in 392 moet houden met Fortunatus, de presbyter van de manicheeërs te Hippo,⁸³ rijst een nog preciezer beeld van de spiritualiteit van zijn manichese jaren op. Hij heeft geloofd in het bestaan van twee rijken en ook hij heeft dat waarschijnlijk op grond van exegese van (vooral) geschriften uit het Nieuwe Testament bewezen met een beroep op Mt. 7:18.⁸⁴ Voordat deze wereld ontstond, waren de twee machtsgebieden gescheiden.⁸⁵ In deze wereldtijd zijn de rijken van licht en duisternis vermengd: "het licht schijnt in de duisternis, maar de duisternis dooft het niet uit" (Joh. 1:5).⁸⁶ De duisternis bracht de ongevormde en bezoedelde massa van deze wereld voort, die volgens Gen. 1:1-2 vanaf het begin naast het rijk van God heeft bestaan.⁸⁷

Behalve een manichese kosmologie en een manichese kosmogonie is uit Augustinus' geschriften met gemak een uitgebreide manichese antropologie af te leiden⁸⁸. Mani's *Fundamentbrief* gaat speciaal over het ontstaan van de mens.⁸⁹ In ieder geval in het Westen – waar deze brief mogelijk de belangrijkste plaats van Mani's eigen Evangelie heeft ingenomen – heeft elke manicheeër deze brief gekend.

Vooraf in deze *Fundamentbrief*, waarin Mani gezaghebbend schrijft als "apostel van Jezus Christus, door de Voorzienigheid (providentia) van God de Vader",⁹⁰ en ook in andere aan Augustinus bekende geschriften van Mani, werd in ieder geval over de volgende zaken gesproken. Adam is het product van de vereniging van de demonen Saclas en Namraël,⁹¹ zoals ieder mens is hij een microkosmos waarin licht en duister zijn gemengd. Zijn lichaam stamt af van de Heerser van de duisternis, zijn ziel komt van God.⁹² Elk mens heeft twee zielen waarvan de ene in essentie goed is en de andere slecht.⁹³ Uit de goede God kan niets kwaads

voortkomen en daarom is Hij op geen enkele wijze de bron van het kwaad.⁹⁴ Maar evenmin is de mens zelf de bron van het kwaad. De goede ziel van de mens is immers afkomstig van God; door een andere en aan hem vreemde kracht wordt de mens tot zonde gebracht.⁹⁵ Die kwade kracht of tendentie komt van de macht der duisternis; zij komt overeen met “de begeerte van het vlees” waarover Paulus telkens (bijv. Rom. 7:23 en 8:7; Gal. 5:17) spreekt.

Het valt op dat door de manicheeërs voortdurend teksten uit zowel de evangeliën als uit de brieven van Paulus voor hun bewijsvoering worden aangehaald. Naast rationele beweegredenen heeft Augustinus allicht ook zelf in zijn disputen met katholieken (en met door hem overgehaalde niet-katholieken als Romanianus of Honoratus)⁹⁶ bijbelteksten geciteerd. De zending van het goddelijke Woord wordt evenals de missie van de goede zielen in deze wereld door presbyter Fortunatus bewezen met een beroep op Jezus’ woord dat Hij Zijn leerlingen uitstuurt ‘als schapen te midden van de wolven’ (Mt. 10:16).⁹⁷ Door deze redder (*salvator*) zullen de zielen terugkeren naar Gods rijk overeenkomstig Zijn woord: “Ik ben de weg, de waarheid en de deur”; “niemand komt tot de Vader dan door mij” (Joh. 14:6; 10:9).⁹⁸ Dezelfde *salvator* sprak: “Wie Mij gezien heeft, heeft de Vader gezien” (Joh. 14:9) en: “Wie in Mij geloofd zal hebben, zal de dood niet smaken in eeuwigheid, maar is overgegaan van de dood naar het leven en komt niet in het oordeel” (Joh. 5:24).⁹⁹

Een belangrijke bewijstekst voor de manichese visie op de Christus blijkt Fil. 2:5-8, maar iemand als Fortunatus citeert ook diverse andere teksten uit Paulus.¹⁰⁰ Secundinus, een manicheeër uit Rome en “slechts” een toehoorder (*auditor*), doet in zijn brief die hij richt aan Augustinus om deze terug te roepen tot de *ecclesia manichaica* hetzelfde. Naast aanhalingen uit het Evangelie (Mattheus; wellicht ook maakte hij gebruik van Tatianus’ *Diatessaron*) vloeit zijn brief bijna over van andere bijbelcitaten, bovenal uit Paulus.¹⁰¹ De apostel Paulus is tevens bij uitstek de bijbelse auteur die Augustinus als manicheeër moet hebben gekend. Het is echt niet toevallig, dat hij tijdens de beroemde scène in de tuin van Milaan een codex met de brieven van Paulus aan het lezen is! De *interpretatio manichaica* van “de apostel” wordt van dan af vervangen door de (in de voortgaande spirituele ontwikkeling van Augustinus, vooral vanaf 396, nog eens speciaal door hemzelf verdiepte) *interpretatio catholica*.

Hier noem ik ten slotte nog enkele facetten van de manichese spiritualiteit die Augustinus minstens gedurende een decennium dagelijks in praktijk zal hebben gebracht. Heel zijn denken, bidden en zingen, maar ook al zijn praktische handelingen zijn vele jaren lang door Mani's leer bepaald. In deze leer wil hij trouwens bewust "vorderingen maken".¹⁰² Dus is hij verregaand vegetariër (hoewel een *auditor* eventueel vlees mocht eten).¹⁰³ Daarom praktiseert hij periodieke onthouding en vrijwel zeker *coitus interruptus* (als *auditor* houdt hij zijn concubine, leeft met haar als zijn wettige vrouw, maar het mag opvallen dat hij in al die jaren niet nog eens vader wordt).¹⁰⁴ Daarom ook leest hij volijverig de geschriften van Mani ("ik kan er ontelbare passages in aanwijzen die spreken over het rijk van het licht tegenover dat van de duisternis";¹⁰⁵ "dát staat niet in de boeken van Mani!";¹⁰⁶ "van Faustus heb ik niets nieuws geleerd").¹⁰⁷ Eveneens bidt hij daarom: "Geef mij kuisheid en onthouding, maar nu nog niet."¹⁰⁸ Pas na zijn 28^e levensjaar, ná de ontmoeting met Faustus die zoveel jaren lang op zich laat wachten, worden zijn twijfels manifest en wendt hij zich geestelijk van de manicheeërs af.¹⁰⁹ Maar wanneer hij van Afrika naar Europa is gegaan, verkeert hij ook te Rome nog met de manicheeërs. Zelfs woont hij met hen samen in één huis en zelfs ook krijgt hij met hun medewerking de hoge post van staatsprofessor in de rhetorica te Milaan.¹¹⁰ Eerst te Milaan, in de turbulente zomer van 386, volgt zijn beslissende bekering: de terugkeer tot de katholieke kerk. In de Paasnacht van 387 wordt deze bezegeld met de doop.¹¹¹

4 CONCLUSIES

Het bovenstaande geeft aanleiding tot diverse conclusies.

- (1) Augustinus' spirituele weg heeft een hoge mate van herkenbaarheid. Een christelijke opvoeding die thuis plaats vindt, maar die niet gesteund wordt door de sociale omgeving en nog minder door de opvoeding op school en zo mogelijk ook gedurende een daarop volgende universitaire studie, heeft grote kans om te mislukken.
- (2) Voor een kerk die (in Augustinus' geval zelfs letterlijk vanwege haar primitieve Latijnse bijbelvertaling) de taal van gisteren spreekt voor mensen van vandaag zijn scholieren en studenten al snel een "lost generation".

- (3) Augustinus' levensgang kent diverse stadia: naast de uiteindelijke katholieke ofwel orthodox-christelijke component is geen fase in zijn geestelijke ontwikkeling zo belangrijk als de gnostische. Ook nu worden vele jongeren – in Europa, in Noord-Amrika, in bepaalde delen van Azië, maar ook in Zuid-Afrika- bijzonder aangetrokken tot min of meer gnostische spirituele stromingen die gewoonlijk aangeduid worden met het zeer wijde begrip “New Age”. Ook na zijn afscheid van de religie van Mani, de belangrijkste New-Age beweging van zijn tijd, begeleidt in Augustinus' spiritualiteit die gnostische component de katholieke component voortdurend en zelfs blijvend. Theologie-historisch gesproken is Augustinus' religieuze ontwikkelingsgang bovendien een illustratie *in persona* van de ontplooiing van de *ecclesia*: ook de (vroeg) kerk heeft zich in een voortdurend tweegesprek met (en vooral afwijzing van) de gnostisch-christelijke stromingen ontwikkeld.¹¹²
- (4) De wendingen in Augustinus' spirituele levensloop zijn niet alleen paradigmatisch voor vele christenen en zelfs voor de ontwikkeling van de christelijke kerk in haar geheel. De spiritualiteit van de latere *doctor gratiae* krijgt alleen vanuit een grondige kennis van die beginfasen haar werkelijke reliëf en perspectief. Eerst wanneer wij die beginfasen van Augustinus' spiritualiteit grondig kennen, is het mogelijk de werkelijke Augustinus en diens betekenis te verstaan.

WORKS CONSULTED

Alfaric, P 1918. *L'Évolution intellectuelle de saint Augustin, I, Du Manichéisme au Néoplatonisme*. Paris.

Allberry C R C 1938. *A Manichaean Psalm-book, Part II* (Manichaean Manuscripts in the Chester Beatty Collection, Vol. II). Edited and translated by C R C Allberry. Stuttgart.

Augustinus 1904. *Sancti Aureli Augustini Epistolae, Pars III*. Ed. A Goldbacher. Wien.

Augustinus [1963] 2006. *De Belijdenissen*. Vertaald en toegelicht door Gerard Wijdeveld. Amsterdam: Utrecht-Merksem.

- Augustinus 1981. *Sancti Augustini Confessionum libri XIII*. Ed. L Verheijen. Turnhout.
- Baur, F C 1831. *Das manichäische Religionssystem nach den Quellen neu untersucht und entwickelt*. Tübingen (repr. Hildesheim: New York 1973).
- Decret, F & Van Oordt, J (eds) 2004. *Augustinus, Acta contra Fortunatum Manichaeum* (Corpus Fontium Manichaeorum, Series Latina II). Turnhout.
- Feldmann, E 1986. Confessiones. *Augustinus Lexikon* I, Basel, 1134-1193.
- Feldmann, E 1987. *Die "Epistula Fundamenti" der nordafrikanischen Manichäer. Versuch einer Rekonstruktion*. Altenberge.
- Ferdi, S 2000. *Augustin de retour en Afrique*. Tipasa-Fribourg.
- Frend, W H C 1952. *The Donatist Church: A movement of protest in Roman North Africa*. Oxford.
- Frend, W H C 1989. 'Pythagoreanism and Hermetism in Augustine's hidden years', in Livingstone, E A (ed.), 251-260. *Studia Patristica* XXII. Leuven.
- Fux, P-Y et al (éd.) 2003. *Augustinus Afer: Saint Augustin: africanité et universalité. Actes du colloque international Alger-Annaba, 1-7 avril 2000*. Fribourg.
- Gardner, I 1995. *The Kephalaia of the teacher: The edited Coptic Manichaean Texts in Translation with Commentary*. Leiden/New York: Köln.
- Giversen, S 1988. *The Manichaean Coptic Papyri in the Chester Beatty Library, III. The Psalm Book, Part 1-2*. Facsimile Edition (*Cahiers d'Orientalisme*, 16-17). Genève.
- Hagendahl, H. 1967. *Augustine and the Classics*. Göteborg.

“... quam intime medullae animi mei suspirabant tibi”: De spiritualiteit ...

Jenkins, R G 1995. The prayer of the Emanations in Greek from Kellis (T.Kellis 22)¹. *Le Muséon* 108, 250-251.

Kempen-van Dijk, P M A 1978. *Monnica. Augustinus' visie op zijn moeder*. Amsterdam.

Kotzé, A 2004. *Augustine's Confessions: Communicative purpose and audience*. Leiden-Boston.

Lancel, S 1988. Carthago. *Augustinus-Lexikon* I, Basel, 759-771.

Lancel, S 1999. *Saint Augustin*. Paris (= *Saint Augustine*, London 2002).

Mandouze, et al (éd.) A. 1982. *Prosopographie chrétienne du Bas-Empire. I. Prosopographie de l'Afrique chrétienne (303-533)*. Paris.

Marrou, H-I 1948. *Histoire de l'éducation dans l'antiquité*. Paris.

Marrou, H-I 1958⁴. *Saint Augustin et la fin de la culture antique*. Paris⁴.

Misch, G 1907/1974⁴. *Geschichte der Autobiographie*, I/1.2: *Das Altertum*. Frankfurt⁴.

Munier, C 1974. *Concilia Africae (Corpus Christianorum Latinorum 149)*. Turnhout.

Pedersen, N A 2004. *Demonstrative proof in defence of God: A study of Titus of Bostra's Contra Manichaeos*. Leiden/Boston.

Richter, S G 1998. *The Manichaean Coptic Papyri in the Chester Beatty Library: Psalmbook, Part. II, Fasc. 2, Die Herakleides-Psalmen*. Turnhout.

Robinson, J M 1992. The fate of the Manichaean Codices of Medinet Madi, 1929-1989, in Wießner, G & Klimkeit, H-J (eds.), 51-55. *Studia Manichaica*, Wiesbaden.

Rose, E 1979. *Die manichäische Christologie*. Wiesbaden.

- Schmidt C & Polotsky, H J 1933. Ein Mani-Fund in Ägypten. *Sitzungsberichte der Preussischen Akademie der Wissenschaften* 1, 27-30.
- Sizoo, A 1954. Autobiographie. *Reallexikon für Antike und Christentum* I. Stuttgart, 1050-1055.
- Sizoo, A 1954. Augustinus op de grens der oude en der nieuwe wereld, in A Sizoo en D Nauta, *Augustinus. Redevoeringen .... 12 November 1954*. Kampen, 5-21.
- Straume-Zimmermann, L 1990. *Cicero, Hortensius*, in: *M.T. Cicero, Hortensius, Lucullus, Academici libri*, edd. L Straume-Zimmermann, F Broemser, O Gigon, 6-111. München/Zürich.
- Van Oort, J 1986/1995⁴. *Jeruzalem en Babylon: Een onderzoek van Augustinus' De stad van God en de bronnen van zijn leer van de twee steden (rijken)*. 's-Gravenhage (= Zoetermeer 1995⁴).
- Van Oort, J 1989/1991². *Augustinus. Facetten van leven en werk*. Kampen.
- Van Oort, J 1991. *Jerusalem and Babylon: A study into Augustine's city of God and the sources of his doctrine of the two cities*, Leiden/New York: København-Köln.
- Van Oort, J 1992/2003⁴. Hermes en Augustinus, in G Quispel (ed.), *De hermetische Gnosis in de loop der eeuwen*. Haarlem 2003⁴, 287-311.
- Van Oort, J 1993. Manicheïsme: nieuwe ontdekkingen, nieuwe visies. *Nederlands Theologisch Tijdschrift* 47, 21-36.
- Van Oort, J 1996. Manichaeism in Augustine's *De ciuitate Dei*, in E Cavalcanti (ed.), *Il 'De ciuitate Dei': L'opera, le interpretazioni, l'influsso*. Roma-Freiburg-Wien, 193-214.
- Van Oort, J 1996/2001⁴. *Mani, Mani, Manichaeism & Augustine: The re-discovery of Manichaeism & its influence on Western Christianity*. Tblisi.

“... quam intime medullae animi mei suspirabant tibi”: De spiritualiteit ...

- Van Oort, J 1997. Manichaeism and Anti-Manichaeism in Augustine's *Confessiones*, *Atti del Terzo Congresso Internazionale di Studi 'Manicheismo e Oriente Cristiano Antico*. Leuven, 235-248.
- Van Oort, J 1999. New light on Christian Gnosis. *Louvain Studies* 24, 21-39.
- Van Oort, J 2001. *Secundini Manichaei Epistula*: Roman Manichaean 'Biblical' Argument in the Age of Augustine, in J van Oort a.o. (eds.), *Augustine and Manichaeism in the Latin West*. Leiden/Boston: Köln, 161-173.
- Van Oort, J 2002. *Augustinus' Confessiones. Gnostische en christelijke spiritualiteit in een diepzinnig document*. Turnhout.
- Van Oort, J 2004a. F Decret & J van Oort (ed. & transl.), *Augustinus, Acta contra Fortunatum Manichaeum* (Corpus Fontium Manichaeorum, Series Latina II). Turnhout.
- Van Oort, J 2004b. The Paraclete Mani as the Apostle of Jesus Christ and the Origins of a New Christian Church, in A Hilhorst (ed.), *The Apostolic age in Patristic thought* (Supplements to Vigiliae Christianae LXX). Leiden/Boston, 139-157.
- Van Oort, J 2004c. The emergence of Gnostic-Manichaean Christianity as a case of religious identity in the making, in J Frishman a.o. (eds.), *Religious identity and the problem of historical foundation: The foundational character of authoritative texts and traditions in the history of Christianity* (Jewish and Christian Perspectives Series). Leiden/Boston, 275-285.
- Van Oort, J 2005a. *De Keulse Mani-Codex, vertaald, ingeleid en toegelicht*. Amsterdam.
- Van Oort, J 2005b/2006². Augustine, in W J Hanegraaf e.a. (eds.), *Dictionary of Gnosis and Western Esotericism*, Vol. I. Leiden/Boston: Brill, 142-143.

- Van Oort, J 2005c/2006². Manichaeism, in W J Hanegraaf e.a. (eds.), *Dictionary of Gnosis and Western Esotericism*, Vol. I. Leiden/Boston: Brill, 757-765.
- Van Oort, J 2007 [in press]. Heeding and hiding their particular knowledge? An analysis of Augustine's dispute with Fortunatus, in Thérèse Fuhrer (Hrsg.), *Die christlich-philosophischen Diskurse der Spätantike* (Philosophie der Antike), 8 pp. Stuttgart.
- Van Oort, J 2007 [in press]. Young Augustine's knowledge of Manichaeism: An analysis of the *Confessiones* and some other relevant texts, in Jason BeDuhn (ed.), *Acts of the Sixth International Conference of the International Association of Manichaean Studies*, 20 pp. (Flagstaff, Arizona 2005). Leiden/Boston: Brill.
- Vössing, K 1997. *Schule und Bildung im Nordafrika der römischen Kaiserzeit*. Brussel.
- Wills, G 1999. *Saint Augustine*. New York.
- Wurst, G 1996. *The Manichaean Coptic Papyri in the Chester Beatty Library: Psalmbook, Part. II, Fasc. 1, Die Bema-Psalmen*. Turnhout.

ENDNOTES

- 1 Ek bedank Prof J W (Hoffie) Hofmeyr (Universiteit van Pretoria) vir sy kollegiale aansporing om hierdie studie in Nederlands te publiseer.
- 2 Zo wordt hij bij voorbeeld getekend door de bekende Alexander Sizoo, wiens Nederlandse vertaling van de *Confessiones* ook in Zuid-Afrika bij velen bekend is. Zie A. Sizoo, 'Augustinus op de grens der oude en der nieuwe wereld', in: A Sizoo en D Nauta, *Augustinus. Redevoeringen ... 12 november 1954*, Kampen 1954, 5-21.
- 3 De in de vorige noot vermelde vertaling door A. Sizoo is intussen op diverse plaatsen verouderd. Een betere Nederlandse vertaling biedt Gerard Wijdeveld. Zie G. Wijdeveld, *De Belijdenissen van Aurelius Augustinus*, Utrecht-Merksem 1963. Deze vertaling is sindsdien vele malen herdrukt (en hier en daar ook verbeterd). Onder meer vanwege de vele nieuwe ontdekkingen op het gebied van de *manichaica* zou er eigenlijk weer een nieuwe Nederlandse vertaling moeten komen, want noch Sizoo, noch Wijdeveld hebben hiervoor voldoende aandacht en kennis gehad. En vooral: waarom zou van Augustinus, de grootste *Afrikaanse* theoloog en filosoof aller tijden, die nog altijd zeer aktueel is en moderne mensen

- wereldwijd zéér aanspreekt, geen *Afrikaanse* vertaling van de *Confessiones* verschijnen?!
- 4 W H C Frend, 'Pythagoreanism and Hermetism in Augustine's Hidden Years', in E A Livingstone (ed.), *Studia Patristica* XXII, Leuven 1989, 251-260.
- 5 Met Augustinus' 'bekering' bedoel ik in dit verband de beslissende ervaring in de tuin van Milaan zoals hij deze beschrijft in boek VIII van de *Confessiones*. Maar welbeschouwd zijn er in Augustinus' leven diverse wendingen die men als 'bekeringen' kan aanduiden. De eerste is de wending die wordt ingeluid met Augustinus' kennismaking met Cicero's *Hortensius* (zie *Conf.* III,4,7). Een volgende beslissende wending vindt plaats wanneer hij kennis maakt met geschriften van neo-platoonse filosofen (zie vooral *Conf.* VII). Eerst daarna volgt de uiteindelijke wending die gewoonlijk bekend staat als *de* bekering. Zij bestaat uit een reeks bijzondere ervaringen en leidt tot Augustinus' definitieve overgang tot de *katholieke* christelijke kerk (en het ascetische levensideaal).
- 6 G Misch, *Geschichte der Autobiographie, I/1.2: Das Altertum*, Frankfurt 1974⁴ (de eerste editie werd gepubliceerd in 1907; er verscheen intussen ook een Engelse vertaling). Maar naar bekend zijn de *Conf.* (zoals ook Misch erkent) veel meer dan alleen biografie; zie bij voorbeeld A. Sizoo, 'Autobiographie', *Reallexikon für Antike und Christentum* I, 1050-1055, spec. 1055 en E Feldmann, 'Confessiones', *Augustinus Lexikon* I, 1134-1193.
- 7 *Conf.* I, 6, 7-10.
- 8 Daarop wijst Garry Wills in zijn met journalistieke vaardigheid (en vaak ook overdrijving) geschreven boek *Saint Augustine*, New York etc. 1999, 22. Wat hij zegt over de mogelijke rol van Adeodatus in Augustinus' beschrijving van diens eigen jaren als klein kind, wordt trouwens ook al vermoed door P Alfaric, *L'Évolution intellectuelle de saint Augustin*, I, *Du Manichéisme au Néoplatonisme*, Paris 1918, 35.
- 9 *Conf.* I, 7, 11: 'quis me commemorat peccatum infantiae meae, quoniam nemo mundus a peccato coram te, nec infans, cuius est unius diei vita super terram?'
- 10 Na de *infantia* komt volgens de antieke beschouwing allereerst de *pueritia* en daarna volgt de periode van de *adolescencia*: de jongelingsjaren.
- 11 *Conf.* I, 11, 14-20, 31.
- 12 Vergilius, de dichter van onder andere de *Aeneis*, het nationale epos van de Romeinen, staat hier *pars pro toto* voor de klassieke Latijnse letterkunde, zoals de door Augustinus veel minder gekende Homerus voor de Griekse. Zij worden in de *Confessiones* nadrukkelijk genoemd. Daarnaast was er in het onderwijsprogramma een ruim aanbod van andere auteurs, ongetwijfeld ook via florilegia. Zie bij voorbeeld Alfaric, *Évolution* (n. 8), 17-20; H-I Marrou, *Histoire de l'éducation dans l'antiquité*, Paris 1948 (1976⁷); H Hagendahl, *Augustine and the Classics*, Göteborg 1967 en van de recente studies vooral K Vössing, *Schule und Bildung im Nordafrika der römischen Kaiserzeit*, Brussel 1997.
- 13 *Conf.* I, 18, 29: 'vide (...) quomodo diligenter observent filii hominum pacta litterarum et syllabarum (...), et a te accepta aeterna pacta perpetuae salutis neglegant'.
- 14 *Conf.* I, 11, 17: 'Audieram enim ego adhuc puer de vita aeterna promissa nobis per humilitatem domini dei nostri descendentes ad superbiam nostram, et signabar iam signo crucis eius, et condiebar eius sale iam inde ab utero matris meae'.

- 15 Zie nader J van Oort, *Jeruzalem en Babylon. Een onderzoek van Augustinus' De stad van God en de bronnen van zijn leer van de twee steden (rijken)*, Zoetermeer 1995⁴, 24-26 (= *Jerusalem and Babylon. A Study into Augustine's City of God and the Sources of his Doctrine of the Two Cities*, Leiden/New York: København-Köln 1991, 27-29), met een kritische bespreking van het standpunt van F J Dölger).
- 16 Zij wil eveneens een studieuze vooruitgang van haar zoon; vergelijk bij voorbeeld *Conf.* I, 9, 14. 9, 19 en II, 2, 4.
- 17 Op onovertroffen wijze is dit beschreven door H-I Marrou in diens *Histoire de l'éducation* (n. 12) en vooral in diens *Saint Augustin et la fin de la culture antique*, Paris 1958⁴ (inclusief Marrou's 'Retractatio' van 1949; de eerste editie van Marrou's dissertatie is van 1938; een reprint van het gehele boek verscheen in 1983).
- 18 *Conf.* I, 11, 14: 'Invenimus autem, domine, homines rogantes te, et didicimus ab eis, sentientes te, ut poteramus, esse magnum aliquem, qui posses etiam non adparens sensibus nostris exaudire nos et subvenire nobis'.
- 19 De brief is als *Epistula* 16 opgenomen onder de brieven van Augustinus.
- 20 Tijdens het Augustinus-congres dat in 2000 door de Algerijnse regering werd georganiseerd, heb ik de indrukwekkende overblijfsels van deze stad mogen aanschouwen. Foto's van de ruïnes vindt men bij voorbeeld in S. Ferdi, *Augustin de retour en Afrique*, Tipasa-Fribourg 2000, 66-73 en nu ook de fotografie van M von Graffenried in de acta van het zojuist genoemde congres in het door P-Y Fux en anderen uitgegeven boek *Augustinus Afer: Saint Augustin: africanité et universalité. Actes du colloque international Alger-Annaba, 1-7 avril 2000*, Fribourg 2003, 529-545.
- 21 Vergelijk de opmerkingen in *Conf.* I, 16, 25-26!
- 22 *Epistula* 16, 1: 'Huius nos virtutes per mundanum opus diffusas, multis vocabulis invocamus, quoniam nomen eius cuncti proprium videlicet ignoramus'.
- 23 Hagendahl, *Augustine and the Latin Classics* (n. 12), 17-28 en 680-689.
- 24 *De civitate Dei* IX,16; vergelijk *De deo Socratis* 3. Voor een poging te achterhalen of hier verbanden zijn met hermetische ideeën en of ook dit (onder de naam van Apuleius?) de jonge Augustinus wellicht bekend is geweest, zie J van Oort, 'Hermes en Augustinus', in: G. Quispel (ed.), *De hermetische Gnosis in de loop der eeuwen*, Haarlem 2003⁴, 287-311.
- 25 Aldus Maximus in *Epistula* 16, 1.
- 26 *Epistula* 16,4: 'Dii te servant, per quos et eorum atque cunctorum mortalium communem patrem, universi mortales, quos terra sustinet, mille modis concordia veneramus et colimus.'
- 27 Zie bij voorbeeld Augustinus' *Epistula* 232,1 en 7.
- 28 Een zekere bisschop Antigonos, present op het Carthaagse concilie van 345/348, kwam hier mogelijk vandaan; vergelijk A. Mandouze e.a. (éd.), *Prosopographie chrétienne du Bas-Empire. I. Prosopographie de l'Afrique chrétienne (303-533)*, Paris 1982, 72 en – naast de bekende Mansi, *Conciliarum collectio*, III, 148 – vooral C Munier, *Concilia Africae (Corpus Christianorum Latinorum 149)*, Turnhout 1974, 377.
- 29 *Epistula* 17, 2. Augustinus noemt vervolgens ook diens priesters als de 'Eucaddires'; deze benaming komt bij mijn weten nergens elders voor en bewijst nog eens extra hoe goed ingelicht Augustinus was en bleef.

- 30 *Epistula* 17, 4.
- 31 Het grootste deel van plaatselijke inscripties geeft daar uiting aan: ze beginnen met de bekende formule D.M.S.: *Dis manibus sacrum*. Zie nu voor de cultus van de goden de Thagaste: N Benseddik, 'À la recherche de Thagaste, patrie de saint Augustin', in P-Y Fux e.a. (éd.), *Augustinus Afer* (n. 20), 413-436, vooral 427-429.
- 32 Daarop zinspeelt in zekere zin ook Maximus: goden als Jupiter, Juno, Minerva, Venus en Vesta zijn verre te prefereren boven de christelijke martelaren; zie *Epistula* 16, 2.
- 33 Zie *Conf.* I, 11, 17 en vooral II, 3, 5, maar een dergelijke onverschilligheid is tegelijk karakteristiek voor een 'verlicht' en 'tolerant' heidendom zoals zojuist beschreven.
- 34 *Conf.* III, 1, 1: 'Veni Carthaginem, et circumstrepebat me undique sartago flagitiosorum amorum'. Men lette op de woordspeling Carthago-sartago.
- 35 Vergelijk *Conf.* I, 16, 25-26 en I, 18, 29.
- 36 Zie bij voorbeeld de diverse notities bij Alfarić, *Évolution* (n. 8), 23-33 en nu vooral S Lancel, 'Carthago', *Augustinus-Lexikon* 1, 759-771.
- 37 Vergelijk onder meer *Conf.* VI, 7, 11 (Alypius als minnaar van *spectacula* en *circus*) en VI, 9, 14 (Alypius overdenkt al lopend op het *forum* een te houden voordracht).
- 38 *Contra Academicos* I, 17.
- 39 *Conf.* IV, 3, 4: 'Itaque illos planos, quos mathematicos vocant, plane consulere non desistebam, quod quasi nullum eis esset sacrificium, et nullae preces ad aliquem spiritum ob divinationem dirigerentur'.
- 40 *Conf.* IV, 3, 5: '... libris genethliacorum esse me deditum ...'
- 41 *Conf.* VII, 6, 8: 'Is ergo vir nomine Firminus (...) cum me tamquam carissimum de quibusdam suis rebus (...) consuleret, quid mihi secundum suas quas constellationes appellant videretur, ego autem (...) non quidem abnuerem conicere, ac dicere quod nutanti occurrebat'.
- 42 Bij voorbeeld *Enarratio in Ps.* 50, 1; 80, 2-3.
- 43 Bij voorbeeld *De moribus* II, 72; *De catechizandis rudibus* 25; *Enarratio in Ps.* 39, 8.9.11; vergelijk Alypius in *Conf.* VI, 7, 11.
- 44 *Conf.* VI, 7, 11: 'gurges morum Carthaginensium'.
- 45 Zie de uitvoerige en voor godsdiensthistorici nog altijd informatierijke passages in *De civitate Dei* II, 4 en vooral II, 26, evenals bij voorbeeld VII, 24-26.
- 46 Zie bij voorbeeld Feldmann, 'Confessiones' (n. 6) en nu vooral A Kotzé, *Augustine's Confessions. Communicative Purpose and Audience*, Leiden/Boston 2004, 52-65 en 117-196.
- 47 Zo in het voetspoor van Chr. Mohrmann speciaal P M A van Kempen-van Dijk, *Monnica. Augustinus' visie op zijn moeder*, Amsterdam 1978.
- 48 *Conf.* II, 3, 8: 'non enim et illa, quae iam de medio Babylonis fugerat, sed ibat in ceteris eius tardior, mater carnis meae'.
- 49 *Conf.* II, 3, 8: 'spes litterarum, quas ut nossem nimis volebat parens uterque, ille [sc. Patricius], quia de te prope nihil cogitabat, de me autem inania, illa [sc. Monnica] autem, quia non solum nullo detrimento, sed etiam nonnullo adiumento ad te adipiscendum futura existimabat usitata illa studia doctrinae'.
- 50 *Conf.* III, 5, 9: 'Itaque institui animum intendere in scripturas sanctas, et videre, quales essent'.

- 51 Als student hield hij zich niet alleen verre van de vernielzuchtige *eversores* (*Conf.* III, 3, 6), maar zelfs een tegenstander als de donatist Vincentius, die hem als adolescent heeft gekend, meldt dat hij ‘hoewel ver verwijderd van het christelijke geloof’ toen ‘toegewijd was aan de letteren’ en ‘een vriend was van vrede en eerbaarheid’. Zie *Epistula* 93, 1, 51.
- 52 Zie L. Straume-Zimmermann (ed.), *Cicero, Hortensius*, in: *M T Cicero, Hortensius, Lucullus, Academici libri*, edd. L. Straume-Zimmermann, F. Broemser, O. Gigon, München-Zürich 1990, 6-111.
- 52 Vergelijk bij voorbeeld *Contra Iulianum Opus Imperfectum* IV, 72 en 78.
- 54 Klassiek over deze autochtone kerk in de Romeinse provincie Africa blijft het werk van W H C Frend, *The Donatist Church. A Movement of Protest in Roman North Africa*, Oxford 1952.
- 55 Zie bij voorbeeld *De unico baptismo contra Petilianum ad Constantinum* 16, 29.
- 56 Dat wil zeggen 33 werken (*opuscula, quaestiones* and *tractatus*) volgens de classificatie in Possidius’ *Indiculum* (die waarschijnlijk teruggaat op een overzicht van Augustinus zelf). Daarnaast zijn er bij voorbeeld in *De civitate Dei* vele passages direct gericht tegen de manicheeërs (vergelijk J. van Oort, ‘Manichaeism in Augustine’s *De civitate Dei*’, in: E Cavalcanti (ed.), *Il ‘De civitate Dei’: L’opera, le interpretazioni, l’influsso*, Roma-Freiburg-Wien 1996, 193-214) en zijn de *Conf.* voor een essentiële deel gericht tegen de vroegere geloofsgenoten (vergelijk n. 54).
- 57 Zie voor ‘*veri Christiani*’ bij voorbeeld *De utilitate credendi* 30 en 36 en *Contra Faustum* XXVI, 2. De katholieken (die onder meer door handhaving van het joodse ‘oude’ testament niet tot geestelijke wasdom kwamen maar gevangen bleven in superstitie) beschouwen zij als *semichristiani*, zie bij voorbeeld *Faustus* I, 2.
- 58 Voor de kwestie *unde malum?* zie *Conf.* III, 7, 12 en VII, 3, 4 resp. 5, 7 en 7, 11, waarbij deze kwestie steeds nadrukkelijk verbonden wordt met de vraag hoe en wie God is. Het *quid sit Deus?* klinkt daarnaast vrijwel vanaf het begin van de *Conf.* en vrijwel steeds in (anti-) manichees perspectief.
- 59 Zie bij voorbeeld *Contra Felicem* 9, 14.
- 60 *De duabus animabus* 1: ‘... ne tam facile ac *diebus paucis* religionis verissimae semina ... ex animo pellerentur’.
- 61 *Conf.* III, 6, 10: ‘Itaque incidi in homines superbe delirantes, carnales nimis et loquaces, in quorum ore laquei diaboli, et viscum confectum commixtione syllabarum nominis tui et domini Iesu Christi et paracliti consolatoris nostri spiritus sancti. Haec nomina non recedebant de ore eorum, sed tenuis sono et strepitu linguae; ceterum cor inane veri. Et dicebant: “veritas et veritas” et multum eam dicebant mihi, et nusquam erat in eis, sed falsa loquebantur non de te tantum, qui vere veritas es, sed etiam de istis elementis mundi, creatura tua (...). O veritas, veritas, quam intime etiam tum medullae animi mei suspirabant tibi, cum te illi sonarent mihi frequenter et multipliciter voce sola et libris multis et ingentibus! Et illa erant fercula, in quibus mihi esurienti te inferebatur pro te sol et luna, pulchra opera tua, sed tamen opera tua, non tu, nec ipsa prima (...). Et apponebantur adhuc mihi in illis ferculis phantasmata splendida, quibus iam melius erat amare istum solem saltem istis oculis verum quam illa falsa animo decepto per oculos. Et tamen, quia te putabam, manducabam ...’.

- 62 Elders is uiteengezet waarom dit stuk en diverse andere passages in de *Conf.* getuigen van Augustinus' bijzondere kennis van het manicheïsme. In verregaande mate zijn de *Conf.* anti-manichees getoonzet en eerst bestudering van de (deels nieuwe, deel allang bekende) manichaica brengt dit aan het licht. Zie J. van Oort, 'Manichaeism and Anti-Manichaeism in Augustine's *Confessiones*', *Atti del Terzo Congresso Internazionale di Studi 'Manicheismo e Oriente Cristiano Antico'*, Leuven 1997, 235-248; *idem*, *Augustinus' Confessiones. Gnostische en christelijke spiritualiteit in een diepzinnig document*, Turnhout 2002, en nu ook – hoewel niet zozeer op grond van manichaica, maar vooral om andere overtuigende redenen – Kotzé, *Augustine's Confessions* (n. 46).
- 63 *Keulse Mani-Codex*, p. 66. Zie voor nadere toelichting J van Oort & G Quispel, *De Keulse Mani-Codex, vertaald, ingeleid en toegelicht*, Amsterdam 2005.
- 64 Bij voorbeeld *De utilitate credendi* 2, 4, 19, 30vv., 36; *Contra epistolam Manichaei* 4; *De moribus* II, 28; dikwijls in *Contra Faustum*; vergelijk Monnica in *Conf.* IX, 10, 26: 'ut te *christianum catholicum* viderem priusquam morerer'.
- 65 Bij voorbeeld *Conf.* III, 12, 21.
- 66 Zie voor Christus' kosmische en andere dimensies bij voorbeeld E Rose, *Die manichäische Christologie*, Wiesbaden 1979.
- 67 Aldus regels 33-55 van een nieuwe manichese tekst gevonden in Egypte; zie R G Jenkins, 'The Prayer of the Emanations in Greek from Kellis (T.Kellis 22)', *Le Muséon* 108 (1995), 250-251.
- 68 Vergelijk het indicatieve 'et cantabam carmina' in *Conf.* III, 7, 14. Vast staat dat in de manichese bijeenkomsten -bijgewoond door *auditores* zoals Augustinus- naast de lezing van Mani's *Epistula fundamenti* (christologische) hymnen werden gezongen. Zie ook Augustinus' opmerking in *Contra Faustum* XV, 5-6: 'annon recordaris amatorium canticum tuum' etc. Dit 'amatorium canticum' is een loflied op God als de verheven hemelse majesteit die geloofd wordt.
- 69 C R C Allberry (ed. & transl.), *A Manichaean Psalm-Book, Part II (Manichaean Manuscripts in the Chester Beatty Collection, Vol. II)*, Stuttgart 1938; cf. de facsimile-editie van de resten van beide delen van het Psalmboek door S Giversen, *Psalm-Book, Parts 1-2 (Cahiers d'Orientalisme, 16-17)*, Genève 1988. In het *Corpus Fontium Manichaeorum* verschenen tot nu toe in een nieuwe uitgave vergezeld van een Duitse vertaling: G Wurst, *The Manichaean Coptic Papyri in the Chester Beatty Library: Psalmbook, Part. II, Fasc. 1, Die Bema-Psalmen*, Turnhout 1996 en S G Richter, *The Manichaean Coptic Papyri in the Chester Beatty Library: Psalmbook, Part. II, Fasc. 2, Die Herakleides-Psalmen*, Turnhout 1998.
- 70 Nu het best toegankelijk in de vertaling van I. Gardner, *The Kephalaia of the Teacher: The edited Coptic Manichaean Texts in Translation with Commentary* (= Nag Hammadi and Manichaean Studies 37), Leiden/New York: Köln 1995. Over de eertijdse vondst van een gehele verzameling manichese geschriften in het Koptisch (een omvangrijk Psalmboek, de *Kephalaia*, een collectie preken) berichtten eertijds C Schmidt & H J Polotsky, 'Ein Mani-Fund in Ägypten', *Sitzungsberichte der Preussischen Akademie der Wissenschaften* 1 (1933), 27-30; over de late lotgevallen bij voorbeeld J.M. Robinson, 'The Fate of the Manichaean Codices of Medinet Madi, 1929-1989', in: G Wießner & H-J Klimkeit (eds.), *Studia Manichaica*, Wiesbaden 1992, 51-55. In de achterliggende jaren zijn

- weer nieuwe manichese teksten in de Dachleh-oase in Zuid-West Egypte gevonden. Zie hierover bij voorbeeld (met verwijzingen naar de recente literatuur) J van Oort, 'Manicheïsme: nieuwe ontdekkingen, nieuwe visies', *Nederlands Theologisch Tijdschrift* 47 (1993), 21-36.
- 71 Bij voorbeeld *Contra Fortunatum* 20.
- 72 Bij voorbeeld *Contra Fortunatum* 3 en *util. cred.* 3.
- 73 Bij voorbeeld *Contra Fortunatum* 3 en 17; Secundinus, *Epistula* § 4 *apud Aug.*
- 74 Zie bij voorbeeld mijn weergave van de zeer gecompliceerde manichese mythe in J van Oort, *Mani, Mani, Manichaeism & Augustine. The Rediscovery of Manichaeism & Its Influence on Western Christianity*, Tblisi 2001⁴, 19-20.
- 75 *Contra Fortunatum* 3: 'Verbum natum a constitutione mundi'.
- 76 Zie vooral *Contra Faustum* XX,2 waar de manichese bisschop Faustus spreekt over 'de lijdende Jezus, die het leven en het heil van de mensen is, hangend aan iedere boom' (*patibilem Jesum, qui est vita ac salus hominum, omni suspensus ex ligno*).
- 77 Interessant is in dit verband wat Augustinus opmerkt in *Conf.* IV, 2, 3: hij wil niet dat een of andere waarzegger (*haruspex*) zelfs maar een vlieg (*musca*) voor hem zal doden: ook in een vlieg is lichtsubstantie ofwel levende ziel aanwezig. Vergelijk *De moribus* II, 64 en *duab. an.* 4.
- 78 Zie bij voorbeeld *Contra Faustum* XX,2: [Faustus dixit] 'Qui quoniam sit et ipse geminus, ut eum apostolus – sc. 1 Kor. 1:24 – novit Christum dicens esse dei uirtutem et dei sapientiam, virtutem quidem eius in sole habitare credimus, sapientiam vero in luna'.
- 79 Vergelijk n. 54.
- 80 Zo recent nog S Lancel, *Saint Augustin*, Paris 1999, 10 (= *Saint Augustine*, London 2002, xvi): 'une voie de garage spirituelle' resp. 'no more than a spiritual side-tracking'. Vergelijk mijn kritische bespreking van dit boek in *Vigiliae Christianae* 57 (2003), 463-465.
- 81 *Conf.* IV, 4, 7.
- 82 *Conf.* IV, 1, 1.
- 83 F Decret & J van Oort, *Augustinus, Acta contra Fortunatum Manichaeum (Corpus Fontium Manichaeorum, Series Latina II)*, Turnhout 2004.
- 84 *Contra Fortunatum* 22; vergelijk bij voorbeeld *Contra Adimantum* 26 en *Contra Felicem* II, 2.
- 85 *Contra Fortunatum* 14 en 18-20.
- 86 *Contra Felicem* II, 15.
- 87 *Contra Felicem* I, 17; vergelijk *De Genesi adversus Manichaeos* I, 5.
- 88 Een goed overzicht geeft al Alfaric, *Évolution* (n. 8), 115 ff. Vergelijk vooral de sindsdien ontdekte en in daarna boekvorm uitgegeven *Kephalaia*. Een deel van deze *Kephalaia* is nu ook in Engelse vertaling toegankelijk. Zie Gardner, *Kephalaia of the Teacher* (n. 70).
- 89 De beste studie hierover is van E. Feldmann, *Die "Epistula Fundamenti" der nordafrikanischen Manichäer. Versuch einer Rekonstruktion*, Altenberge 1987.
- 90 Zie Augustinus, *Contra Epistulam Manichaei* 14.
- 91 Vergelijk *De natura boni* 46 en *De haeresibus* 46, 14.
- 92 Zie bij voorbeeld *Contra Fortunatum* 14, 17, 19.

- 93 Hierover gaat speciaal Augustinus' *De duabus animabus*, maar ook elders meldt hij deze opvatting dikwijls. Volgens vele onderzoekers (bij voorbeeld F C Baur in zijn befaamde *Das manichäische Religionssystem nach den Quellen neu untersucht und entwickelt*, Tübingen 1831, repr. Hildesheim/New York 1973, 162ff.) heeft Augustinus zich hierin vergist en is dit geen manichees leerstuk geweest. Maar bij voorbeeld Titus van Bostra meldt, net als Augustinus, dat dit de manichese opvatting was. Zie nu N A Pedersen, *Demonstrative Proof in Defence of God. A Study of Titus of Bostra's Contra Manichaeos*, Leiden/Boston 2004, 299-300.
- 94 Bij voorbeeld Fortunatus in *Contra Fortunatum* 3 en 19.
- 95 Bij voorbeeld Fortunatus in *Contra Fortunatum* 20-21; vergelijk Augustinus in *Conf. V*, 10, 18.
- 96 Betreffende Romanianus hebben we geen nader bewijs; voor Honoratus zie het door Augustinus aan hem gericht geschrift *De utilitate credendi*.
- 97 *Contra Fortunatum* 22.
- 98 *Contra Fortunatum* 3.
- 99 *Ibidem*.
- 100 Vergelijk Decret & Van Oort, *Acta contra Fortunatum Manichaeum* (n. 83), 77.
- 101 J van Oort, 'Secundini Manichaei Epistula: Roman Manichaeian 'Biblical' Argument in the Age of Augustine', in: J van Oort a.o. (eds.), *Augustine and Manichaeism in the Latin West*, Leiden/Boston: Köln 2001, 161-173.
- 102 *Conf. V*, 7, 13; vergelijk *V*, 10, 18.
- 103 Bij voorbeeld *De haeresibus* 46, 12; vergelijk 46, 11.
- 104 Vergelijk bij voorbeeld *De moribus* II,65; *De haeresibus* 46,13; *Contra Faustum* XV, 7, XX, 23 en XXII, 84.
- 105 *Contra Secundinum* 3.
- 106 *De moribus* II, 25.
- 107 *Conf. V7*, 12-13.
- 108 *Conf. VIII*, 7, 17.
- 109 *Conf. V* 6, 10-7, 13.
- 110 *Conf. V8*, 14; 10, 18; 13, 23.
- 111 Over deze bijzondere spirituele gebeurtenis schreef ik speciaal hoofdstuk III in mijn *Augustinus. Facetten van leven en werk*, Kampen 1989 (tweede druk Kampen 1991).
- 112 Zie bij voorbeeld J. van Oort, Oort, 'New Light on Christian Gnosis', *Louvain Studies* 24 (1999) 21-39.